

**Переяславський проект 1659 р.:
дихотомія підходів Чигирин та Москви**

Отримана в ході битви під Конотопом в середині літа 1659 р. блискуча перемога над російськими військами воєвод О. Трубецького, С. Пожарського та М. Хованського стала найбільшим тріумфом антимосковської політики гетьмана І. Виговського. Втім, перемога ця не вберегла гетьмана від політичного фіаско, що очікувало на Виговського вже у вересні 1659 р. і в причинах якого ще варто розібратися історикам.

Обравши на гетьманство Юрія Хмельницького (не стільки за його власні заслуги, скільки за одне лише прізвище), оточення нового регіментаря намагається неконфронтаційно вибудувати власну політику в стосунках з російським і польським монархами. Тогочасний польський експерт української політики С. Потоцький, тривалий час перебуваючи в козацькій Україні, в донесенні королю робить висновок, що оточення Юрія Хмельницького прагне досягти власних політичних цілей, "...обманюючи і лякаючи Вашу Королівську Милість царем, а царя Вашою Королівською Милістю..."²⁴². Так, дійсно, гетьманський уряд, декларуючи свою вірність гадяцькому курсу І. Виговського, разом з тим прагне поновити союзницькі стосунки з царем.

Реанімація союзу Війська Запорозького та російської правлячої династії в Чигирині планується на основі українського

проекту від 17/27 лютого 1654 р., тобто без врахування доповнень російської сторони щодо обмеження суверенітету гетьманського уряду у сфері зовнішньої політики та фінансів. Концептуальний виклад нового бачення союзу подається в так званих Жердівських статтях — проекті української сторони, ухваленому у вересні 1659 р. на козацькій раді в Жердовій Долині. Відмінності проекту 1659 р., обумовлені тривалими стосунками Війська Запорозького з російським царем, виразно вказують на бажання старшини уникнути прикрих непорозумінь, що траплялися в попередні роки. Так, зокрема, Жердівські статті, поряд з вимогами про надання Війську Запорозькому гарантій непорушності його вільностей і прав, зафіксованих угодою 1654 р., у пункті другому наголошують на тому, що присутність царських воевод має локалізуватися лише Києвом. У разі, коли виникне потреба у введенні ратних людей царя до інших українських міст, вони повинні перебувати в підпорядкуванні українського гетьмана. Четвертий та п'ятий пункти акцентують увагу на праві Війська Запорозького на вільну, ніким не обмежену гетьманську елекцію. Шостий пункт вказує на гарантії владних повноважень полкової старшини у ввірених їй полках, причому в Києві, де мав розміщуватися російський гарнізон, і в Старому Бихові, з приводу підпорядкування якого точилися гострі суперечки з Москвою за гетьманства Б. Хмельницького та І. Виговського. Сьомий пункт застерігав право Війська Запорозького на ведення зовнішньополітичної діяльності. На увагу заслуговує також положення, що конституювало васальний принцип взаємин Війська Запорозького з царем. Відповідно до цього (положення) будь-яка кореспонденція, надіслана з України в російські державні структури, обов'язково мала бути завізована гетьманським урядом²⁴³.

Отже, із запропонованого урядом Ю. Хмельницького проекту договору з царем напрашується висновок, що козацька еліта воліла й надалі перебувати під протекцією династії Романових, однак умови цієї протекції не мали виходити за межі середньовічної васальної залежності, причому — доволі м'якої форми, фактично номінального васалітету.

Однак офіційна Москва з цього приводу мала принципово інші міркування. Під час попередньої зустрічі представника гетьманського уряду Петра Дорошенка з царським представником князем Олексієм Трубецьким останній відмовився навіть обговорювати Жердівський проект, мотивуючи своє рішення тим, що в ньому "...многое написано вновь сверх прежних статей, которые даны прежнему гетману (мався на увазі гетьман Б. Хмельницький. — *Авт.*)", запропонувавши натомість перенести обговорення умов майбутнього союзу на загальну козацьку раду, де були б присутніми і гетьман, і старшина, і козаки²⁴⁴.

Зрозуміло, що апелювання до волі всього козацького товариства вповні влаштовувало російську сторону. Доречно пригадати, що саме О. Трубецької восени 1657 р. брав активну участь у плануван-

ні російським урядом провести загальну козацьку раду в Києві та винести на неї питання ревізії реального стану взаємин Війська Запорозького з російським монархом.

Утім, восени 1659 р. питання щодо місця проведення Генеральної ради викликало жорсткі дебати сторін. Усі добре розуміли, що приїзд Трубецького на Правобережжя, у давню козацьку столицю Трахтемирів (на чому наполягав гетьманський уряд, зважаючи на пануючі в цьому регіоні суспільні настрої та нечисленність симпатиків царя), змусить російську сторону бути більш поступливою на переговорах. Натомість, проведення Генеральної ради в Переяславі, оточеному царськими полками та в присутності промосковськи налаштованої старшини (зокрема, уряд переяславського полковника обіймав один із лідерів антигетьманського та промосковського повстання на Лівобережжі Тиміш Цицюра), робитиме більш уразливою позицію Ю. Хмельницького.

Усвідомлення важливості перемоги в цій “географічній” полеміці провокує ситуацію, за якої напруга в ході дебатів зростає настільки, що Трубецької навіть змушений був вдатися до погроз гетьманському урядові: в разі відмови дослухатися його побажань застосувати наявну в нього воєнну силу. А оточення новообраного гетьмана, пішовши на поступку в цьому питанні, випустило ініціативу зі своїх рук під час самих переговорів, на яких уряд Хмельницького не лише не відстояв положення Жердівського проекту, а й був змушений прийняти цілу низку нововведень, що суттєво обмежували повновладдя гетьманського проводу навіть у порівнянні з договором 1654 р. Власне, на раді було підтверджено відновлення правомочності так званих “Прежних статей Богдана Хмельницького”, тобто формально — договору Війська Запорозького з царем 1654 р. Але, як переконливо довели П. Шафранов та А. Яковлів²⁴⁵, зачитана на Переяславській раді 1659 р. редакція договору 1654 р. була свідомо сфальсифікована російським урядом. Так, незважаючи на визнання царем і боярською думою права Війська Запорозького “...самим меж себя гетмана обирает...”, до процедури виборів було внесено принципової ваги доповнення. На відміну від редакції 1654 р., якою передбачалося лише надсилати до Москви відповідну інформацію про результати елекції — “...а кого гетманом обират, и о том писать к нам...”²⁴⁶, відтепер необхідною передумовою визнання правомочності гетьманського обрання ставала поїздка претендента до Москви та отримання там царського затвердження — “...по обранию гетману ездить к великому государю [...] и великий государь [...] пожалует гетмана по чину: булаву и знамя и на гетманство свою государеву жаловальную грамоту дати ему велит...”²⁴⁷. Пам’ятаючи розвиток взаємин козацької еліти з царем у другій половині 1657 — на початку 1658 рр. та наполегливі заклики

дипломатів Олексія Михайловича до Виговського прибути до білокамінної, аби там узгодити нові принципи взаємовідносин, неважко зрозуміти, коли московське керівництво усвідомило необхідність правового закріплення візиту до царської столиці новоприбулого регіментаря Війська Запорозького і які наміри при цьому переслідувались.

Надзвичайно принциповим було й спотворення змісту щодо права гетьмана й Війська Запорозького на ведення зовнішньополітичної діяльності. Так, якщо угода 1654 р. забороняла українській стороні зноситися лише з польським королем і турецьким султаном (а про контакти з іншими правителями вона повинна була інформувати царя), то текст 1659 р. декларував: “гетману послов и посланников и гонцов из окресных и ни из которых государств к себе не принимать и против тех присылок в окресные и ни в которые государства не посылать...”. Гетьман міг вступати в дипломатичні зносини з іноземними правителями, коли “...о каких делех поволитъ великий государь, его царское величество ему, гетману, в которое государство посылать...”²⁴⁸.

Крім цих принципових нововведень, до списку 1659 р. було внесено положення про перебування українського духовенства під благословенням “святейшого патріарха Московского и всіа Великія, и Малыя, и Білыя Росіи”²⁴⁹. Водночас з тексту договору 1654 р. було вилучено положення, які підтверджували військові зобов’язання Москви про надсилання допомоги для охорони українських кордонів, відвоювання Смоленська тощо.

Ще більше обмежували прерогативи українського уряду так звані “Нові статті Юрія Хмельницького”²⁵⁰, які були ухвалені на Генеральній раді в Переяславі як додаток до “Прежних статей Богдана Хмельницького”.

Відповідно до них, гетьманському урядові заборонялось без дозволу царя воювати та надавати військову допомогу сусіднім правителям, натомість він повинен був виконувати царські накази про виступи в похід. Договірні статті зобов’язували Ю. Хмельницького вивести козацькі залоги з білоруських земель та передати Старий Бихів “государевим людям”. Надалі жителі Білої Русі втрачали право називатися козаками, тобто козацький устрій на білоруських землях ліквідувався.

Важливим обмеженням повновладдя козацької адміністрації було введення російських залог на чолі з царськими воєводами, крім Києва, також до Переяслава, Ніжина та Чернігова на Лівобережжі та Брацлава й Умані на Правобережжі.

Ціла низка положень стосувалася адміністративно-політичного укладу Гетьманату. Зокрема, Війську Запорозькому, тобто козацькій старшині, заборонялось зміщувати гетьмана “без рады и совету всей черни”, хіба що у випадку зради останнім царя. Те ж саме стосувалося й прерогатив гетьмана, котрий не мав права самостійно

зміщувати полковників і старшину. Крім того, деякі козацькі старшини, які були ініціаторами промосковських виступів на Лівобережжі — Іван Безпалій, Тиміш Цицюра, Васюта Золотаренко та ін., отримували царський імунітет щодо гетьманського та військового суду, який не міг засудити їх до смертної кари. Як уся старшина, так і рядові козаки були зобов'язані запрягнути на вірність цареві. Усіх, хто відмовлявся це зробити або, склавши присягу, її порушив — наказувалося карати на смерть.

Умови, накинуті восени 1659 р. в Переяславі урядові Ю. Хмельницького, суттєво посилювали залежність Гетьманату від царя в порівнянні з тією ситуацією, що була конституційована угодою 1654 р. І якщо за умовами останньої політико-правовий статус Гетьманату в стосунках з російським царем можна класифікувати як політичну автономію, що гарантувала збереження внутрішнього самоуправління на основі власного законодавства та звичаєвого права, а також забезпечувала (з певними обмеженнями) право зовнішньополітичної репрезентації, то тепер автономія набирала форм нижчого рівня — адміністративної автономії, причому з елементами певного її обмеження.